

Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools

journal homepage: <http://farplss.org>
doi: 10.33531/farplss.2020.2.2

ISSN 2708-0994

The vocal-therapy: experience of some directions of psychotherapeutic and psychological space

Ya. Rudenko

G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Article info

Received 12.03.2020

Accepted 30.04.2020

G.S. Kostyuk Institute of
Psychology of the National
Academy of Pedagogical
Sciences of Ukraine

Rudenko, Ya. (2020). The vocal-therapy: experience of some directions of psychotherapeutic and psychological space. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 38 (2), 10-14.

This article reveals the accumulated experience of scientific space in the phenomenology of vocal therapy. The analysis of foreign and domestic directions of studying of a voice as polymodal material for research of various mental phenomena in psychotherapeutic and psychological practice is given. It is substantiated that vocal therapy can be used to improve various aspects of the functioning of human body systems. Many researchers have proven the effectiveness of vocal therapy in different directions (psychoanalysis, human-centered approach, gestalt therapy, ontopsychology, body-oriented concept, transpersonal voice therapy, as well as sound therapy, music-vocal-therapy, music-pedagogical therapy, music-pedagogical therapy). Singing is popular all over the world due to its availability, which favorably distinguishes vocal therapy from other methods.

Key words: *vocal therapy; voice; sound psychotherapy; self-expression through vocalization; vocal improvisation; associative singing; music vocal-therapy; game vocal therapy.*

Вокалотерапія: досвід зарубіжних і вітчизняних напрямків психотерапевтичного і психологічного простору

Я. Руденко

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

В даній статті розкривається накопичений досвід наукового простору щодо феноменології вокалотерапії. Подається аналіз зарубіжних і вітчизняних напрямків вивчення голосу як полімодального матеріалу для дослідження різних психічних явищ в психотерапевтичній і психологічній практиці. Обґрунтовується, що вокалотерапія може бути використана з метою поліпшення різних аспектів функціонування систем організму людини. Багато дослідників довели ефективність використання вокалотерапії в різних напрямках (психоаналіз, людиноцентризований підхід, гештальт-терапія, онтопсихологія, тілесно-орієнтована концепція, трансперсональна голосова терапія, а також терапія звуком, музиковокалотерапія, музично-педагогічна реабілітація, ігрова вокалотерапія, фоносем-терапія та ін.). По всьому світу спів користується популярністю через свою доступність, що вигідно відрізняє вокалотерапію від інших методів.

Ключові слова: *вокалотерапія, голос, психотерапія звуком, самовираження через вокалізацію, вокальна імпровізація, асоціативний спів, музиковокалотерапія, ігрова вокалотерапія.*

Volume 38, Number 2, 2020

Вступ

В сучасному науковому світі все більше набувають перспектив розвитку інтеграція психології, психотерапії, медицини та різних видів мистецтв. Одним із таких продуктів міждисциплінарної взаємодії є метод вокалотерапії, в якому голос виступає багатограним матеріалом і інструментом для дослідження різних психічних явищ. Багатьма сучасними спеціалістами (І.Д. Булюбаш, Н.І. Єрьоміна, О.В. Зирко, Л.Д. Назарова, Т.Л. Оленська, А.Б. Орлов, Г.І. Побережна, С.В. Шушарджан, А. Мінделл, А. Менегетті, Н. Роджерс, Д. Остін, А. Монти та ін.) здійснюється робота з голосом і звуковилученням в той чи інший мірі. Однак, не дивлячись на інтенсивне застосування вокалотерапевтичної практики в психотерапії, а також популярність співу по всьому світу, вона вкрай рідкісно стає цілеспрямованим предметом психологічних досліджень [9].

Метою дослідження виступає аналіз зарубіжних і вітчизняних напрямків застосування вокалотерапії у психотерапевтичній і психологічній практиці.

Виклад основного матеріалу статті

Термін вокалотерапії має неоднозначну трактовку та позначається різними сучасними авторами згідно контексту їх досліджень. Наприклад, на думку родоначальника співу як лікування С.В. Шушарджана, вокалотерапія виступає фізіологічним методом психічної та соматичної активації захисно-адаптаційних реакцій людини на основі класичного співу, який складається із вправ, що акустично стимулюють внутрішні органи, а також підвищують адаптаційні, інтелектуальні, комунікативні й естетичні здібності [23].

З точки зору Н.І. Єрьоміної в контексті відновлювальної корекції психологічного статусу дітей із соціально неблагополучних сімей вокалотерапія розуміється як метод активної психологічної корекції, який включає в себе три компоненти: вокалізацію, рольові ігри та музичні архетипи [7].

В межах дослідження просодики дітей Х.Б. Богрова позначає вокалотерапію «як унікальну психодидактичну категорію, засіб формування та метод активного співу й міжособистісної взаємодії, які в єдності чинять багатоаспектний розвивальний вплив на просодичний компонент мовлення особистості на підсвідомому рівні її психіки» [1, с. 183].

О.В. Зирко в своїй дисертації «Роль експресивних та імпресивних вокалізацій у самовираженні та самодослідженні» розуміє під вокалотерапією широкий спектр психотерапевтичних вокальних практик, які сприяють самовираженню, самодослідженню і самоціленню суб'єкта співу, набуття нею свого автентичного голосу [8].

Виходячи з огляду представлених трактувань вокалотерапії (С.В. Шушарджан, Н.І. Єрьоміна, О.В. Зирко, Х.Б. Богрова), відмітимо, що не має однобічного тлумачення даного поняття. В цілому зауважимо, що

дослідники наголошують на мультимодальних можливостях застосування вокалотерапії при різноманітних цілях діагностики, корекції, лікуванні тощо. Отже даний аналіз висвітлює певні горизонти наукового пошуку подальшого розкриття даної теми.

Дослідження вокальної терапії входить в широкий спектр зарубіжних та вітчизняних наукових інтересів. Так, наприклад, зарубіжна традиція застосування вокалотерапії в рамках терапії мистецтвом теоретизується на базі аналітичної психології К.Г. Юнга. На його думку, експресивні форми мистецтва, які пов'язані з самовираженням у процесі творчості, виступають важливим шляхом до внутрішнього світу почуттів та образів, а несвідома психіка є сховищем витіснених емоцій, а також джерелом здоров'я та розвитку людини [22].

К.Г. Юнг додавав, що саме під час спільного хорового співу активно проявляє себе колективне несвідоме. Таким засобом архаїчний зміст глибинних пластів психіки проривається в сферу свідомості [18].

Ж. Лакан розглядав голос як об'єкт патологічного жадання. На його думку, насолода від співу пов'язана з мазохістичним задоволенням, так як спонукуване їм бажання не може бути задоволеним, але може легко повторюватися [6; 12].

Психоаналітичні моделі інтерпретації пов'язані також і з голосовими масками (соціальні ролі у вокалі), якими можна користатися як готовими ампулами. Наприклад, стереотипна інтонація медичних сестер діє заспокоїливо. Але якщо імітувати цю мелодію, одразу висвітлюється невпевненість. Щоб приховати її, людина наслідує голос іншого, переймаючи чужу ідентичність [2]. Саме так формується вокальна однаковість груп, за П. Мозесом. У своїй праці «Голос неврозу» через голос автор розкриває колективну ідентичність, норми й стереотипи, які переймаються великими групами [27]. Дослідник вважав, що той, хто хоче належати їм (великим групам), повинен засвоїти стереотипні інтонації. Ті, хто не може слідувати цьому соціальному пристосуванню і відмовляється відповідати нормі, нерідко мають патологічні відхилення, які можуть бути досліджені завдяки вокальним індикаторам.

В даному контексті спів виступає компромісом, що повертає чисте вираження афектів із часів примітивної вокалізації. За аналогію з фрейдівською моделлю несвідомого (яке вторгається в свідомість), у сильному афекті (коли механізми контролю некеровані) у вокальний вираз проривається той архіголос, від якого людина відмовилася, виділивши себе з тваринного світу [2].

Постпсихоаналітична концепція голосу, що підхоплена М. Доларом, є цікавим голосовим феноменом [26]. Автор неодноразово демонструє паралелі голосу з музикою чи просто звуком, який противиться перекладеним сенсам, додаючи, що психологічна проблема співу в тому, що об'єкт потягу сприймається як об'єкт безпосередньої насолоди і тому не досягає його. Тобто в психоаналітичному трактуванні звук представляється практично окремим випадком голосу [6].

У людиноцентрованій експресивній психотерапії Н. Роджерс розглядає голос як засіб самовираження клієнта, виявлення своєї автентичності і цілісності, знаходження своїх внутрішніх ресурсів. Вона інтерпретує експресивну вокалізацію як спосіб вираження людиною елементів її внутрішнього світу та активізації процесів самодослідження [21]. Одним з таких ресурсів є справжній (автентичний) голос клієнта [29].

Авторка зазначає, що на відміну від арт-терапії, яка зводиться лише до візуальних мистецтв, вокалотерапія дозволяє експериментувати з вокальною імпровізацією з метою звукової самоекспресії в якості потужних творчих засобів. Будь-яка з вокалізацій служить потужним джерелом емоційної розрядки. Звільнення голосу як каналу між тілом і розумом, допомагає вступити в контакт з глибинними рівнями Я [21].

В гештальттерапевтичному дискурсі деякі психотерапевти (П. Роденбург, О.В. Немиринський, І.Д. Булюбаш) підкреслюють важливість голосу при проробленні забутих спогадів, які приховуються за тілесною напругою [11]. Клієнт починає відчувати в звуці відображення напруження в м'язах, із яким можна працювати як із симптомом через звучання без слів. І.Д. Булюбаш вважає, що відпрацьовуючи незавершені ситуації в минулому і супутні їм емоції, відбувається розслаблення тіла, отожд, й голос починає звучати вільніше [3]. На думку О.В. Немиринського, встановивши таку позицію на тілесному рівні, стає простіше встановити відповідні позиції у взаємодії з іншими людьми [17].

В межах онтопсихологічного напрямку (А. Менегетті) широко відома мелолістика (призначена для біологічно і соціально здорових людей), завданням якої є виведення організмичного сприйняття музикальності (несвідоме для суб'єкта) на свідомий рівень за допомогою різних музичних інструментів, а також співу або танцю. В онтопсихологічному розумінні вокалотерапія народилась як навчання гармонізації власного тіла, в якому вона вже є. Залишається тільки злитися з цим базовим наміром і жити в усіх аспектах прояву творчості, що притаманна людині [16].

У концепті тілесно-орієнтованої психології А. Лоуен розглядав голос як спосіб самовираження: чим багатший внутрішній світ, тим багатший голос. Людина, яка говорить монотонно, має дуже обмежений діапазон вираження, і ми схильні прирівнювати це до обмеженої особистості. Голос може бути глухим, не маючи глибини або звучності, або низьким, як при нестачі енергії, або взагалі може бути тонким і безтілесним. Кожне з цих якостей має деяке відношення до особистості людини. Якщо людина збирається розкрити весь свій потенціал для самовираження, то важливо, щоб вона отримала повне застосування свого голосу у всіх регістрах і з усіма тонкощами відчуття. Блокада будь-якого почуття впливає на вираження голосу. Тому необхідно розблокувати почуттєвий світ. Також необхідно спеціально працювати над утворенням звуку, щоб знизити напругу, яка існує навколо голосового апарату [13].

Д. Остін пропонує варіацію вільного асоціативного співу зі скандуванням. Так, її індивідуальна

вокалотерапевтична сесія розпочинається з декількох медитативних і дихальних технік, які поступово переходять до тихого звучання на видиху. Клієнт самостійно обирає гармонію серед тих, які пропонує йому музикотерапевт за допомогою музичного інструменту. Він спокійно виконує вокальне утримання будь-яких голосних звуків в тій чи іншій гармонії, додає слова. Далі виконується скандування, під яким розуміється акцентований спів під бій барабана. Разом це дозволяє висловити через вокалізацію внутрішні відчуття, які часто є невираженими, емоційно заблокованими [24].

Особливої уваги заслуговує метод вокальної імпровізації Г.-Г. Декер-Фойгта, спрямований на особистісний ріст і саморозвиток, творчу самореалізацію засобами музики, яка дуже близька їх інтересам та потребам, незалежно від наявності в них музичних здібностей. В цілому до музикотерапії він долучає: заняття співом (або гру на музичних інструментах), що не потребує спеціального навчання, імпровізацію, ритміку, танцювальні рухи, малювання та театральні дії, що гармонійно поєднуються з психотерапевтичними прийомами, такими як релаксація й емоційне зараження. Під час співу застосовуються фольклорні пісні й вірші, а також ігрові елементи у вигляді доторкування, плескання, підтанцювання, притопування та інше [5].

Отже, вокалотерапія, започаткувавшись як супровідний метод в межах різних фундаментальних зарубіжних школах, на сьогодні вже пустила коріння як самостійний напрямок.

Широкий досвід використання вокалотерапії також демонструє ряд вітчизняний авторів (Д.Є. Огороднев, Є.В. Макаров, В.П. Морозов, Н.Ю. Паутова, Т.В. Вимекаєва, С.В. Шушарджана, Н.І. Єрьоміна, О.В. Зирко та ін.).

Д.Є. Огороднев вважає, що в усіх є музичні дані та що людей будь-якого віку й здібностей можна навчити співати. Він розробив методику роботи з голосом, за рахунок якої здійснюється оздоровлення та корекція природних можливостей організму під час вібрацій звуку, що вирівнюють енергетичний баланс людини [19].

Є.В. Макаров пропонує авторський метод звукотерапії й практики яснослухання (фоносем-терапія), який представляє собою освоєння музичного ладу, що заснований на впливі певних звуків і відповідних вібрацій на конкретні людські органи. Така медитативна музика має властивість заспокоювати та підвищувати ментально-когнітивну й слухову чутливість слухача, названою автором «яснослуханням». Завдяки звукогармонічним і вокалоголосним компонентам цієї методики відбувається активізація внутрішніх особистісних ресурсів, підвищення автентичності та цілісності особистості, нормалізація емоційного тону та інше [1; 14].

В.П. Морозов описує зв'язок емоцій і голосових проявів у співі, розмові, мовленні, комунікації в цілому. Обертальний склад голосу змінюється під впливом емоцій. Він стає приємним чи неприємним відповідно нашого настрою до іншої людини. Під вокалотерапією він розуміє психологічний вплив резонансного співу, як

на того хто виконує голосові практики, так і на того, хто слухає [15].

Н.Ю. Паутова піднімає питання щодо проблеми взаємозв'язку вокальної фонації у вагітних жінок та їх успішних пологів, що позитивно відбивалось на дітях до і після народження [20].

Т.В. Вимекаєва наголошує, що за допомогою вокальної діяльності в різних вікових категоріях (дошкільники, підлітки, дорослі) набувають розвитку різні складові іміджу, такі як комунікативна здатність, рухи тіла, стиль, емоційні прояви [4].

Особливої уваги заслуговують багаточисленні авторські методики (терапія звуком, музико-вокалотерапія, музично-педагогічна реабілітація) С.В. Шушарджана. За автором, спів і музика мають психотерапевтичні можливості, що можуть бути застосовані в різних напрямках загальної, медичної, педагогічної, вікової психології. Наприклад, музично-педагогічна реабілітація найчастіше використовується у роботі з дітьми, що мають вади мовлення, слуху чи відстають у психічному розвитку. Вона представляє собою музично-педагогічний процес, який можливий у вигляді навчання дітей співу, гри на музичних інструментах, руху під музику (ритміка, танці, ігри), прослуховування музики, музично-дидактичних ігор [23; 28].

Наукова спадкоємиця С.В. Шушарджана Н.І. Єрьоміна розробила власний метод психологічної корекції – ігрова вокалотерапія, в контексті якої під співом вона розуміє рід музики, де голосовий апарат людини виступає в ролі музичного інструмента. Ефективність ігрової вокалотерапії в роботі з відстаючими в розвитку дітьми, або дітьми, що мають невротичні розлади, асоціальну поведінку, порушення мовлення й пластики, обумовлена комплексним багатофункціональним впливом на особистість і розвиток її творчих здібностей, а також віковими особливостями дітей, їх сприйнятливостю до мистецтва. Авторка встановила, що ігрова вокалотерапія впливає на індивідуально-особистісні особливості дітей з неблагополучних сімей, – антисоціальні моделі поведінки, тривожність, агресивність, затримку психічного розвитку. Метод впливає на підсвідомість, свідомість і поведінку, що дозволяє з мінімальними витратами за допомогою однієї технології суттєво домагатися психоемоційного й духовного збагачення, зміцнення психофізичного здоров'я, а також покращення адаптаційних можливостей дітей [7].

У парадигмі трансперсональної голосової терапії В.Н. Нікітін, зазначає, що у визначенні впливу звуку на стан психіки центральне значення займає здатність людини до занурення в керований трансний стан, в якому він знаходить свій автентичний характер звучання [18].

В акті співу людина направляє свою увагу на звук, формуючи його у вигляді резонансного звучання, досягнувши якого він втрачає свою суб'єктивність. Переживаючи за допомогою резонансу почуття трансцендентного єднання зі світом, «звучаючий суб'єкт» знаходить нове почуття реальності. Відчуваючи резонанс, знімається маска персони (по К. Юнгу) та

«втративши» в собі особистість, індивідуум звільняється від страхів [18].

Х.Б. Богрова розглядає вокалізацію через просодичну репрезентацію Я. Ряд публікацій присвячений її дослідженню взаємозв'язку індивідуально-психологічних якостей та просодичних проявів усного мовлення й вокалізації (ритм, темп, інтонація, логічний наголос, модуляція голосу, тембр, мовленнєве дихання). На її думку, оптимізація тривожності, комунікативності й самооцінки, як психологічних детермінантів розвитку одиниць просодики мовлення, зумовлюють переживання почуття душевного комфорту, мобілізації роботи пізнавальних процесів, швидке пристосування в системі навчально-виховної діяльності, комунікативну активність, та якісну мовленнєву репрезентацію дитини під час виконання вокально-психологічних і мовленнєвих вправ (ігри, хороводи, малі форми фольклору у формі розспівів, речитатив, популярні мультиплікаційні треки з дитячої субкультури) [1; 25].

Найсучасніші емпіричні дані в психології отримані завдяки О.В. Зирко. Дослідниця запропонує і науково обґрунтує типологію вокалізацій людей під час самовираження та самодослідження в умовах прийняття та оцінки [10].

Висновки

Отже, теоретичний аналіз застосування вокалотерапії показав, що вона може бути використана з метою поліпшення різних аспектів функціонування систем організму людини. Вокалотерапія є супровідним та самостійним методом в межах різних зарубіжних напрямків, таких як психоаналітичний (К.Г. Юнг, Ж. Лакан, П. Мозес, М. Долар), людиноцентрований (К. Роджерс), гештальттерапевтичний (П. Роденбург, О.В. Немиринський, І.Д. Булюбаш), онтопсихологічний (А. Менегетті), тілесно-орієнтований (А. Лоуен) тощо. Також досвід використання вокалотерапії розповсюджується все більш серед вітчизняних дослідників (Д.Є. Огороднев, Є.В. Макаров, В.П. Морозов, Н.Ю. Паутова, Т.В. Вимекаєва, С.В. Шушарджан, Н.І. Єрьоміна, О.В. Зирко, В.Н. Нікітін, Х.Б. Богрова). Виходячи з огляду трактувань вокалотерапії сучасними дослідниками, визначено, що єдиного тлумачення даного поняття не існує, однак в цілому простежується тенденція їх узгодження щодо полімодальних можливостей застосування вокалотерапії. Отже даний аналіз висвітлює певні горизонти наукового пошуку подальшого дослідження.

Література / References

1. Bogrova, Kh.B. (2017). Psy'xologichni osobly'vosti rozvy'tku prosody'chnogo komponenta movlennya ditej doshkil'nogo viku zasobamy' vokaloterapiyi : Dy'seratciya. Pereyaslav-Xmel'ny'cz'ky'j derzh. ped. un-t im. G. Skovorody'. Pereyaslav-Xmel'ny'cz'ky'j.
2. Bulgakova, O. (2015)yu Golos kak kul'turnyj fenomen. Moskva : Novoe ly'teraturnoe obozreny'e yu
3. Bulyubash, Y'.D. (2008). Rukovodstvo po geshtal't-terapy'u. Moskva : Psy'xoterapy'ya.

4. Vymekaeva, T. V. (2002). Formy'rovany'e ekspressy'vnykh komponentov rechy' v uslovy'yah vokal'noj produkty'vnoj deyatel'nosti'. Dy'ssertatsiya. Mosk. gos. un-t y'm. M. V. Lomonosova, Surgut. gos. un-t.
5. Deker-Fojgt, G.-G. (2003). Vvedeniye v muzykoterapiyu. Sankt-Peterburg: Py'teryu
6. Dolar, M. (2018). Golos y' ny'chego bol'she / per. s angl. A. Krasovecz. Sankt-Peterburg: Y'zdatel'stvo Y'vana Ly'mbaxa.
7. Eremy'na, N.Y. (2016) Prynemeny'e metodov muzykal'noj terapiy'y' v detsky'x ozdorovy'tel'ny'kh programmakh. Art-terapiya kak faktor formy'rovaniya sotsyal'nogo zdorov'ya: sborny'k nauchny'kh statej uchastny'kov elektronnoj nauchnoj konferency'y' s mezhdunarodny'm uchasty'em / nauchnyj redaktor: L.E. Savy'ch, S.V. Shushardzhan; sostavy'tel': L.E. Savy'ch, A.S. Nurmuxametova. Kazan': Kazansky'j gosudarstvennyj uny'versy'tet kul'tury y' y'skusstv. S. 142-144.
8. Zy'rko, A.V. (2019). Golos kak resurs samovy'razheniya y' samoy'ssledovaniya cheloveka: analiz edynichny'kh sluchaev. Chelovek. T. 30. Вып. 2. С. 114-129.
9. Zy'rko, A.V. (2019). Rol' ekspressy'vny'kh y' y'mpressy'vny'kh vokaly'zatsiy v samovy'razheniy'e y' samoy'ssledovaniy'e: Dy'sseratsiya. Nacz. y'ssledov. un-t «Vysshaya shkola ekonomy'ky». Moskva.
10. Zy'rko, A.V., Orlov, A.B. (2017). Vokaloterapiya: perspektiva empy'ry'cheskogo y'ssledovaniya. Psy'xology'chesky'e y'ssledovaniya, 10, S. 3.
11. Zotky'na, E.A. (2005). Rabota s golosom v psy'xology'cheskoj prakty'ke. Psy'xology'chesky'e y'ssledovaniya: sborny'k nauchny'kh trudov / pod red. A.Yu. Agafonova, V.V. Shpuntovoj. Samara: «Uny'vers-grupp», 212-216.
12. Lakan, Zh. (1995). Funkciya y' pole rechy' y' yazyka v psy'xoanalize / per. s francz. A. Chernoglazova. Moskva: Gnozy's.
13. Louen, A. (2000). Terapiya, kotoraya rabotaet s telom. Sankt-Peterburg: Rech'.
14. Makarov, E.V. (2008). Garmony'cheskaya zvukosemanti'ka kak put' preobrazheniya cheloveka. Muzykoterapiya v muzykal'nom obrazovanii y' materiy'aly I Mezhdun. nauch.-prakt. konf. (g. Sankt-Peterburg, 5 maya 2008 g.) / nauch. red. y' sost. A. S. Klyuev. Sankt-Peterburg: Astery'on, S. 31-33.
15. Morozov, V.P. (2002). Y'skusstvo rezonansnogo peny'ya. Osnovy rezonansnoj teory'y' y' texny'ky'. Moskva: Y'n-t psy'xol. RAN.
16. Menegetty', A. (2007). Uchebny'k po ontopsy'xology'y'. Moskva: NNBF «Ontopsy'xology'ya».
17. Nemy'ry'nsky'j, O.V. (2015). Geshtal't-terapiya psy'xosomaty'chesky'x rasstrojstv: ot simptoma k kontaktu. Simptom y' kontakt: kly'ny'chesky'e aspekty geshtal't-terapiy'y'. Moskva: MY'GTy'K, 51-60.
18. Ny'ky'ty'n, V.N. (2014). Art-terapiya. Moskva: Kogy'to-Centr.
19. Ogorodnov, D.E. (1989). Muzykal'no-pevcheskoe vosp'y'taniye detej v obshheobrazovatel'noj shkole. Ky'ev.
20. Pautova, N.Yu. (2008). Golos rodovspomozheniya kak pry'kladnoj aspekt muzykoterapiy'y'. Muzykoterapiya v muzykal'nom obrazovanii y' materiy'aly I Mezhdun. nauch.-prakt. konf. (g. Sankt-Peterburg, 5 maya 2008 g.) / nauch. red. y' sost. A. S. Klyuev. Sankt-Peterburg: Astery'on, 102-106.
21. Rodzhers, N. (2015). Tvorcheskaya svyaz'. Y'scelyayushhaya sy'la ekspressy'vny'kh y'skusstv. Moskva: Mann, Y'vanov y' Ferber.
22. Savel'yeva-Kuly'k, N. O. (2014). Muzy'chna terapiya v integraty'vny'j medy'cy'ni: navch. posib. dlya likariv-sluxachiv zakladiv (fakul'tetiv) pislyady'plomnoyi osvity'. Ky'yiv: Interservis.
23. Shushardzhan, S.V. (2005). Rukovodstvo po muzykoterapiy'y'. Moskva: Medy'cy'na. Austin, D. (2008). The theory and practice of vocal psychotherapy: songs of the self. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 2008. 224 p.
24. Bohrova, H. B. (2017). The development of the prosodic component of speech of preschool children by vocal therapy techniques. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2017. Vol. 20. No. 2. P. 40-48.
25. Certeau, M. (1987)ю de. Histoire et psychanalyse entre science et fiction. Paris: Gallimard.
26. Moses, P. M. (1954). The Voice of Neurosis. New York: Grune and Stratton, 1954.
27. Shushardzhan, S. (2017). Scientific Music Therapy – achievements and prospects. *Proceedings of the XXI Interdisciplinary Medical Congress of Natural Medicine with International Participation*. Slovakia.
28. Uhlig, S. (2006). Authentic Voices – Authentic Singing: A Multicultural Approach to Vocal Music Therapy. Gilsum, NH: Barcelona Publishers.